

УДК 32

Петер Тіргендоктор філософії, професор
Бамберзький університет імені Отто-Фрідріха
(м. Бамберг, ФРН)**Чому в Росії відсутній образ «прямої ходи»?**

«Пряма хода» («прямая походка», «прямохождение») в російській мові до сих пір майже виключно є терміном історії еволюції, а не моральної оцінки. Спробуємо тут дати відповідь на питання, чому в Росії в значній мірі відсутнє образне мислення щодо прямої ходи як *символу гідності*, натомість так часто стає темою спотикання, шкутильгання та падіння – аж до лежачо-летаргічного буття. Я наведу наступні аргументи.

1) В Росії століттями панувала автократична форма правління, до якої періодично належали тоталітарні фази. Авторитарна держава з радикально вираженою ієрархічністю вимагала покори та панегіричного уклінного мислення – аж до культу особистості. Система «проскінези» (б), табелів про ранги та указів обходила без практикованого розподілу влад та без «міністерської контрастигнації», – як то сформулював Макс Вебер [1]. Часто тут прихід та відхід від влади відбувався не завдяки легальному способу, а через позбавлення влади, убивство чи смертні кари. Активному пригнобленню значною мірою відповідала пасивна субординація. Статика вертикального ордо-мислення (в) вже завдяки «державному резону» передувала динаміці пориву змін. Особливо в Радянській державі табірна система та симуляція праці з взаємозалежністю раболіпства та рабського образу мислення втілювали «модель російського життя», зокрема, жакливі табори називалися тут «Освенцімом без печей» [2].

2) Росію можна назвати «запізнілою нацією», у якій широко чи все ж таки значною мірою були відсутні такі епохи, як Ренесанс, Гуманізм та Нео-гуманізм і Просвітництво, котрі спонукали секуляризацію та свободу. Дискусії про права людини з тенденцією їх реалізації в Росії постійно перебували у тяжкому стані. За деякими виключеннями, тут регулярно переслідували, направляли у заслання та саджали до божівілень масонів, вільнодумців та дисидентів. Кріпосний лад було скасовано лише в 1861 році, й тривалий час там була проблематичною домашня освіта для жінок.

3) До 1917 року в Росії було домінування православ'я, або орто-

доксії (релігії як конфесії), потім – псевдо-релігійна догматика ленінізму. Були відсутні успішні рухи реформ, за прикладом девізу «Тут стою я, й я не можу інакше» Мартіна Лютера, або вони переслідувалися як ересь. Ані старовірці, ані сектантство не змогли досягти тут статусу колективних рухів. Давньоруська література складалася переважно з релігійно-настановних писань. Жанри епіки, драми, лірики та світської есеїстики і автобіографії були для неї майже зовсім чужими [3]. Природознавчі та матеріалістичні позиції до 1917 року підлягали постійній підозрі у відступництві. Крім цього, для російського православ'я, в якому так зване «юродство» мало «велику кон'юнктуру», ведучими ідеалами були самозречення та самоприниження – аж до «саморозп'яття» та «недомовлення» [4]. У знаменитому «Повчанні» Володимира Мономаха говорилося: «От господа стопы человеку исправятся». Але не примітили, що смирення може бути пов'язане з відсутністю мужності та з приниженням. Самостійна дія (хода) у покірливому колективі ставала провокацією. Забагато смирення та ортодоксії призводило до замалого рівня прямої ходи, чи прямоходіння. Зараз там є навіть неофіційні (неосвячені) ікони Сталіна.

4) Відповідно, вільне філософське мислення в Росії виникає дуже пізно. З часів Петра Великого існують періодичні нарікання, що Росія не має ані мови метафізики, ані традицій критичної рефлексії. Єдиною філософською сферою, яка в Росії була відносно вільною від цензури та в рамках якої вдавалося роздумувати щодо суспільства, з кінця 19-го сторіччя була релігійна філософія. До тих пір філософії як університетського фаху або не було, або ж вона була лише в зародку, або вона періодично заборонялася, або нею «опікувалися» в духовних академіях. Так звану радянську філософію Мартін Гайдеггер називав «річчю, яка викликає співчуття» [5]. Етика образу мислення була тут більш важливою, ніж етика відповідальності. Самоцензура, самокритика та самовиказ в якості «терорологічного концепту» мали перевагу над самостійним мисленням та самовідповідальністю [6]. Хто виступав проти цього, повинен був розраховувати на те, що його будуть переслідувати чи до нього застосують психіатричне лікування. Цар Микола I вказував Пушкіну на те, що ключову роль відіграють не просвітництво та освіта, а службова ревність та відданість. Леніна та Сталіна розглядали як все-сильних садівників («садовники»), котрі не лише виводять нові посіви, включно з «новою людиною», але й знищують бур'ян та «шкідників» («вредители»). Вільне філософське мислення в якості публічного дискурсу, котрий мав би резонанс, тут було практично неможливе на про-

тязі століть, або воно могло відбуватися лише в замаскованому вигляді в художній літературі, в цьому «притулку» філософії [7].

5) До цього пасує й те, що російське (само)усвідомлення особи, особистості, індивідуальності та особистих прав виникає набагато пізніше та повільніше, аніж на Заході. Один з останніх дослідницьких проєктів щодо цієї проблеми констатує, що «...явна тематизація понять особистості [відбувається] ...в Росії лише у другій третині 19-го сторіччя», й підґрунтям тут стали імпульси німецького ідеалізму та німецького романтизму [8]. При цьому з жалем констатується лише рудиментарне утворення філософсько-правових вимірів [9]. Надалі в радянській системі домінував фурор уніфікації. Такі колективні феномени, як соборність («соборность»), світ/грумада («мир/община») чи комуналка («коммуналка») ускладнювали роздуми суб'єкта, індивідуалізацію, приватну сферу та мислення про власність, хоча фактори «консиліуму» та «комунітарності» могли мати необхідні коригувальні функції. На сам кінець, все ж на першому плані перебували «гетерономні моделі Я» [10]. Слід лише згадати, що дискусії щодо російського лібералізму є спірними, й не рідко охоплюють (вимушені охоплювати) надзвичайно широке розуміння [11].

6) В Росії значною мірою були відсутні громадянський фермент та каталізатор [12]. До 1917 року там домінували селянські маси та дворянство, чи сільська аристократія та бюрократія, потім – негромадянські класові структури. Те, що було пов'язане з громадянськими елементами, після 1917 року зникло із-за вигнання та заслання, пізніше – в ході «розкуркулювання» та вбивчих чисток. Яким же чином тут могла розвиватися «громадянська культура ходіння» (Б. Варнекен)? Навіть, якщо не приймати до уваги громадянський фактор в якості соціальної формації й розглядати лише громадянськість як ціннісний канон «громадянина», то справи виглядають не дуже добре, оскільки такі групи, як старовірці, євреї, прибалти, російські німці та інші часто переслідувалися, або обмежувалися в своїх правах (аж до розпоряджень щодо районів осілості). Сюди відноситься також те, що російські автори час від часу зводили громадянський («бюргерський») фактор до «міщанства» й тлумачили його дуже обмежено. Вважалося, що шляхом нападок на «бюргерство» та завдяки критиці філістерства можна позбутися питання громадянськості.

Разом з громадянським фактором також були відсутні – як дещо само собою зрозуміле – економічні поняття, поняття власності та освіченості, а також основні зразки само-організуючого громадянського

суспільства. Є навіть дані з таким виказуванням: «До 1914 року в Росії не було власності як складової частини громадянського суспільства» [13]. Несгійкі (дерев'яні) хаги часто вважалися «рухомим майном», а не нерухомістю [14]. Відповідно, навіть сьогодні Росія займає 87 місце у Міжнародному індексі прав власності. Такі основні міські заклади, як ремісничі корпорації, мистецькі, добродійні чи благодійні об'єднання, відгравали в аграрній країні скоріше підпорядковану, або більш пізнішу роль [15]. Біля 1800 року в Росії було щонайбільше від 1% до 2% грамотного населення, а біля 1900 року – дещо більше 10%, хоча точні цифри цих вимірів (хоча б стосовно так званих початкових грамотних) установити складно. В середині 19-го сторіччя в Росії лише біля 10% від усього населення мешкали в містах. Житлова площа складала лише декілька квадратних метрів (в межах однозначних чисел) на одну людину, а потім в Радянському Союзі навіть скоротилася до 4 чи 5 м². [16].

Роман «Обломов» (1859) Івана Гончарова, як ми знаємо, крутиться навколо загадкового питання, чи вдасться в Росії встановити систему громадянських цінностей. Боротьба продовжується до сих пір. Навіть коли одне новітнє дослідження справедливо докладає зусиль, щоб підтвердити існування розпорощених початків російського громадянського суспільства в провінціях, то тут, також справедливо, вдається говорити щонайбільше про зародки, іскорки чи ніші [17]. Теж саме стосується досліджень сучасної ситуації жінок, емансипація котрих, як правило, майже не виходить за межі «позитивних початків» [18].

7) Іван Гончаров використав для позначення німецького елемента «громадянин» («Bürger») семантичне поле «бюргер», а замість «громадянські права» навіть російський термін «бюргерские права» [19]. Й це не випадково. Російська правова практика була недостатньо розвиненою й мала лише межові, пізні впливи римського права, котре там «... не мало ані практичного значення, ані не могло спиратися на закріплену університетську традицію» [20]. Судова практика, особливо з поганим станом в провінціях, взагалі перебувала «...в безнадійному стані» [21]. Як вказували, в російських судових залах правда була «випадковою гостею» [22]. У правовій дійсності норми приватного чи цивільного права ледве відповідали принципу рівноправності та не були ані розповсюджені в народі, ані визнавалися ним. Корупція та «підкормлювання» («кормление», «блат») вважалися правилом, тут навіть мислили скоріше суб'єктивною прагматикою окремих випадків (одночасно укоріненою в звичаєвому праві), аніж об'єктивними формально-

логічними категоріями. Майже скрізь виконавча влада панувала над законодавчою під девізом: «Princeps legibus solutus» [Г]. Таким чином могли розповсюджуватися каральні настрої. Нарікання щодо російського «правового нігілізму» («правовой нигилизм») до сих пір є повсякденною темою [23]. Дослідниця Ангеліка Нусбергер констатує: «Лише в Росії правовий нігілізм став частиною правової культури» [24]. Відповідно, російське виборче законодавство фіксує тяжкий хід розвитку [25]. В часи раннього Радянського Союзу так званий «позбавлений прав» («лишенец») мав майже офіційний статус.

Внаслідок некомпетентності, недостатньої обов'язковості та хабарництва російські юристи мали сумнівну репутацію. До цього додавалося те, що замість гарантованих правових претензій домінували петиції з рисами клопотань та часто довільними рішеннями про помилування. Хоча система клопотань, з одного боку, виражала правове очікування та можливості оскарження – аж до протесту, але одночасно вона базувалася на уявленнях покори з такими формулами приниження, як «впасти до ніг», «зі сльозами» чи «моління як найвірнопідданіший слуга». Клопотання-прохання довгий час називалися «чолобитна (грамота)» («челобитная (грамота)»), тобто прохання з биттям чолом згідно з традицією «проскінези» [26].

Особливо поганим був розповсюджений феномен затягування процесу. Внаслідок неопрацювання чи ходіння по інстанціям правові справи могли тягнутися нескінченно [27]. У «Повісті про те, як посварився Іван Іванович з Іваном Никифоровичем» Миколи Гоголя було написано: «Бумагу пометили, записали, выставили номер, вшили, расписались, всё в один и тот же день, и положили в шкаф, где оно лежало, лежало, лежало год, другой, третий... и дело всё лежало, в самом лучшем порядке, в шкафу...» [28]. Відчуття безсилля перед непрозорою та машинальною довгочасністю судового процесу до сих пір є темою літератури [29]. Однак легітимації завдяки (судовому) процесу не було [30].

Розглянуті тут сім пунктів-аргументів можна було б доповнити та диференціювати, наприклад, посиланням на так звану «російську культуру провини», на причини та наслідки «цивілізації насильства» [31] та «керованої демократії», на систему освіти, яка здавна була звужена та звужується, з кадровою політикою, керованою державою та партією, на брак «протестантської етики» в сенсі Макса Вебера, на гео-психологічні теорії та низьку урбанізацію («Міське повітря робить вільним!»), на протиріччя географічної широчини та соціальної вузькості

(про яке писали Лотман та Успенський), на удаваний ідеал жіночості та зменшування як підпорядкування та применшення, на внутрішню та зовнішню еміграцію, на все ще недостатню мережу протестних рухів, на феномени, подібні до сумнозвісної «дівіщини» («дедовщина») та багато інше [32]. Старі теорії свідчать, що буцїм то в Росїї дїонїсїйський елемент виражений бїльш сильнїше, анїж аполлонївський елемент [д]. Це могло б пасувати до спїввїдношення, згїдно з яким твереза пряма хода є виразом вертикально-аполлонївського, напроти, танок і сп'яніння – горизонтально-дїонїсїйського.

Не зважаючи на великі зусилля щодо обґрунтування, як і в багатьох інших питаннях стосовно Росїї, тут остається залишок, який важко пояснити. Може не вистачило лише одного визнаного автора, котрий мїг би фігурувати в якості епонїмїчного першовїдкривача образу та ідеалу *прямої ходи*. Не було російського Сенеки, Канта, Гердера чи Блоха [33]. Також не було російських Жана Поля, Томаса Манна чи Музіля, котрі – поряд з численними іншими – також знають цей образ. Може тому, що Росїя знала переважно закриті, а не вїдкриті суспїльства? Може тому, що було забагато «утечї вїд свободи»? [34]. Може тому, що забагато сил було вїддано на екзистенцїйну боротьбу за виживання? Може тому, що перешкоджало ортодоксальне розуміння економїки? Може тому, що апологетична емоцїйна система патріотизму – аж до шовїнізму ламає будь-яку претензїю на індївїдуальнїсть? Ї так до нескїнченностї.

Прїмїтки автора:

- 1) Вїд самого початку повїдомлення європейських мандрївникїв в Росїї з подивом реєстрували знесилене чолобиття («челобитие»). Порївнай, наприклад: Sigismund zu Herberstein, *Reise zu den Moskowitem 1526*, hg. u. eingel. von Traudl Seifert, München 1966, S. 286 ff. Класичнї тексти мандрївникїв розглядаютьс я у працї: Wolfgang Geier, *Russische Kulturgeschichte in diplomatischen Reiseberichten aus vier Jahrhunderten*, Wiesbaden 2004. Щодо російського контексту автократичної церемонїї та жесту пїдпорядкування див. працю: Christoph Garstka, *Das Herrscherlob in Russland : Katharina II., Lenin und Stalin im russischen Gedicht*, Heidelberg 2005.
- 2) Boris Chasanow, *Mythos Russland. Betrachtungen aus deutscher Zuflucht*, Mainz 1986, S. 106. Також див.: Karoline Thaidigsmann, *Lagererfahrung und Identität : literarische Spiegelungen sowjetischer Lagerhaft in Texten von Varlam Salamov, Lev Konson, Naum Nim und Andrej Sinjavskij*, Heidelberg 2009, S. 27.
- 3) Щодо складного вїдношення мїж колективним мисленням та претензїєю автобїографїї в Росїї порївнай недавню опублїковану працю: Julia Herzberg, Christoph Schmidt (Hgg.). *Vom Wir zum Ich : Individuum und Autobiographik im Zarenreich*, Köln, Weimar, Wien 2007. Важливою також є робота: Ulrich Schmid, *Ichentwürfe. Die russische Autobiographie zwischen Avvakum und Gercen*, Zürich 2000. Також див. статтю: F. Thun, „Bei uns kann niemand eine ordentliche Biographie schreiben...“, in:

Wolfgang Stephan Kissel et al. (Hgg.), *Kultur als Übersetzung*. Klaus Städtke zum 65. Geburtstag, Würzburg 1999, S. 69-86. А також різні статті Райнера Гольдта (Rainer Goldt). – Впритул до 19-го сторіччя в Росії даремно шукати тексти типу «Ессе» Мішеля Монтеня, які незалежним способом поєднують емпіристику, скептику та іронію.

4) Див. у цьому відношенні: D. Uffelmann, *Von der Rethorik der „tapeinosis“ bzw. „humilitas“ über den Habitus des altrussischen Gottesnarren zu Dostojewskijs Christopoetik („Der Idiot“)*, in: R. Lachmann et al. (Hgg.), *Rhetorik als kulturelle Praxis*, München 2008, S. 151-163; також див. його роботу: *Der erniedrigte Christus – Metaphern und Metonymien in der russischen Kultur und Literatur*, Köln, Weimar, Wien 2010;

5) У цьому відношенні порівняй: Peter Thiergen, *Probleme russischer Begriffsgeschichte*, in: *Studia Slavica Acad. Scientiarum Hungaricae* 52 (2007), S. 403-412, а також: Peter Thiergen, *Russische Begriffsgeschichte der Neuzeit*, Köln, Weimar, Wien 2006, S. XX f.

6) Стосовно цього дивись змістовне дослідження: S. Sasse, *Wortstünden. Beichten und Gestehen in der russischen Literatur*, München 2009 (цитата на S. 266). Також: В. Unfried, „*Ich bekenne*“. *Katholische Beichte und sowjetische Selbstkritik*, Frankfurt a. M., New York 2006.

7) Порівняй: W. Goerdts, *Russische Philosophie. Zugänge und Durchblicke*, Freiburg, München 1984, S. 61 та часто далі. Щодо «запізнення» російської філософії також порівняй: Евлампіев І.І. История русской метафизики в XIX-XX веках. – Санкт-Петербург, 2000. – Ч. I-II. Або також: Сапронов П.А. Русская философия. – Санкт-Петербург, 2008.

8) Див.: Haardt A., Plotnikov N., *Diskurse der Personalität. Die Begriffsgeschichte der „Person“ aus deutscher und russischer Perspektive*, München 2008, S. 19. Також див.: *Персональність : язык философии в русско-немецком диалоге* / Под ред. Н. С. Плотникова и А. Хаардта при участии В. И. Молчанова. – Москва : Модест Колеров, 2007; або: Berner K., Hattenbach A. (Hgg.) *Individualität in Russland und Deutschland*, Münster, Hamburg, London 2003 (Rainer Goldt). Крім цього, див.: Кантор В.К. В поисках личности: опыт русской классики. – Москва 1994.

9) Див.: Haardt A., Plotnikov N., 2008, S. 22 u. 24.

10) Ulrich Schmid, *Ichentwürfe. Die russische Autobiographie zwischen Avvakum und Gercen*, Zürich 2000, S. 37. В одній ранній версії оповідання «Невський проспект» Миколи Гоголя вказано, що ця розкішна вулиця не знає «...никакого признака индивидуальности!» (Гоголь Н.В. Полное собрание сочинений. – Москва, Ленинград : Изд. АН СССР, 1938. – Т. 3. – С. 339).

11) З російських видань порівняй збірку: Российский либерализм: идеи и люди / под общ. ред. А.А. Кара-Мурзы. [2-е изд., испр. и доп.]. – Москва : Новое издательство, 2007 (1-ше видання в 2004 р.).

12) В якості стандартного твору див.: M. Hildermeier, *Bürgertum und Stadt in Russland 1760-1870. Rechtliche Lage und soziale Struktur*, Köln, Wien 1986.

13) S. Merl, *Einstellungen zum Privateigentum in Russland und in der Sowjetunion*, in: H. Siegrist, D. Sugarman (Hgg.), *Eigentum im internationalen Vergleich (18.-20. Jahrhundert)*, Göttingen 1999, S. 135-159 (Цитата на S. 147)

14) Там само, S. 149.

- 15) Щодо комплексу «бюргерства» та «громадянськості» (громадянського фактору) взагалі див.: M. Schäfer, *Geschichte des Bürgertums. Eine Einführung*, Köln, Weimar, Wien, 2009.
- 16) Порівняй: Ph. Pott, *Moskauer Kommunalwohnungen 1917 bis 1977 /.../*, Zürich 2009, S. 34. Також дивись: J. Oberreis, *Tränen des Sozialismus. Wohnen in Leningrad zwischen Alltag und Utopie 1917-1937*, Köln, Weimar, Wien 2004, або: A. Stephan, *Von der Küche auf den Roten Platz. Lebenswege sowjetischer Dissidentinnen*, Zürich 2005.
- 17) Порівняй: C. Goehrke, *Keime einer Zivilgesellschaft in der russischen Provinz der späten Zarenzeit*, in: T. Berger et al. (Hgg.), *Von grammatischen Kategorien und sprachlichen Weltbildern /.../*. FS für D. Weiss, München, Wien 2009, S. 165-175. Дещо оптимістичніше: M. Hildermeier, *Rußland oder Wie weit kam die Zivilgesellschaft?*, in: M. Hildermeier et al. (Hgg.), *Europäische Zivilgesellschaft in Ost und West. Begriff, Geschichte, Chancen*, Frankfurt a. M., New York 2000, S. 113-148.
- 18) Порівняй: B. Godel, *Auf dem Weg zur Zivilgesellschaft. Frauenbewegung und Wertewandel in Rußland*, Frankfurt a. M., New York 2002, S. 401, 424 й частіше.
- 19) Дивись вище: S. 50 f.
- 20) F. Kolbinger, *Im Schleppseil Europas? Das russische Seminar für römisches Recht /.../*, Frankfurt a. M. 2004, S. 9-42, цитата на S. 34.
- 21) J. Baberowski, *Autokratie und Justiz. Zum Verhältnis von Rechtsstaatlichkeit und Rückständigkeit im ausgehenden Zarenreich 1864-1914*, Frankfurt a. M. 1996, S. 17.
- 22) Ebd., S. 22. Структуралісти вважають, що над російським суспільством панували принципи випадковості та довільності азартної гри. Порівняй: Ju. M. Lotman, *Rußlands Adel. Eine Kulturgeschichte /.../*, Köln, Weimar, Wien 1997, S. 144 ff. (Кар. „Kartenspiel“).
- 23) Серед інших порівняй: A. Sproede, „*Rechtsbewusstsein*“ (правосознание) als Argument und Problem russischer Theorie und Philosophie des Rechts, in: *Rechtstheorie* 35 (2004), S. 437-506. Також дивись: A. Schlüchter, *Recht und Moral. Argumente und Debatten „zur Verteidigung des Rechts“ /.../ in Russland*, Zürich 2008.
- 24) A. Nußberger, *Die slawischen Länder und das europäische Recht*, in: G. Ressel, H. Stahl (Hgg.), *Die Slawen und Europa*, Frankfurt a. M. 2008, S. 211-228, цитата на S. 221. Також дивись: A. Mommsen, A. Nußberger, *Das System Putin. Gelenkte Demokratie und politische Justiz in Russland*, München 2007, S. 15 ff.
- 25) Порівняй: R. Rexheuser, *Ballotage: Zur Geschichte des Wählens in Russland*, in: D. C. Waugh (ed.), *Essays in Honor of A. A. Zimin*, Columbus / Ohio 1985, S. 305-344.
- 26) Порівняй: M. Mommsen, *Hilf mir, mein Recht zu finden. Russische Bittschriften. Von Iwan dem Schrecklichen bis Gorbatschow*, Berlin 1987. Серед інших тексти прикладів знаходяться у збірці: *Крестьянское движение в России в 1826-1849 гг.* / Под ред. А.В. Предтеченского. – Москва 1961.
- 27) У цьому відношенні порівняй: J. Baberowski, *Autokratie und Justiz. Zum Verhältnis von Rechtsstaatlichkeit und Rückständigkeit im ausgehenden Zarenreich 1864-1914*, Frankfurt a. M. 1996, S. 25 ff.
- 28) Гоголь Н.В. Повесть о том, как поссорился Иван Иванович с Иваном Никифоровичем // Гоголь Н.В. Полное собрание сочинений: В 14 т. / АН СССР; Ин-т рус. лит. (Пушкин. Дом). – [М.; Л.]: Изд-во АН СССР, 1937. – Т. 2. – С. 263.
- 29) Порівняй: A. Sinjawsckij, *Das Verfahren läuft*. Die Werke des Aram Terz bis 1965, Frankfurt a. M. 2002. За межами правового простору також дивись: E. Loest, *Es geht*

seinen Gang oder Mühen in unserer Ebene. Roman, 3. Aufl., München 2008. Крім цього: E. Loest, *Prozesskosten*, 2. Aufl., Göttingen 2007.

30) Щодо аспекту легітимації порівняй: N. Luhmann, *Legitimation durch Verfahren*, Frankfurt a. M. 1983 (stw 443).

31) Порівняй: J. Baberowski, *Zivilisation der Gewalt. Die kulturellen Ursprünge des Stalinismus*, Berlin 2005. Також дивись: J. Baberowski, A. Doering-Manteuffel, *Ordnung durch Terror. Gewaltexzesse und Vernichtung im nationalsozialistischen und im stalinistischen Imperium*, Bonn 2006.

32) Ju. Andruchowitsch, *Geheimnis*. Sieben Tage mit Egon Alt, Frankfurt a. M. 2008, S. 154 ff. Там само, S. 169: «Армія, перш за все, це еволюція від тваринки до худоби».

33) Ернст Блох в Радянському Союзі був «persona non grata». Порівняй: Вершинин С.Е. Философия надежды Эрнста Блоха: оправдание утопии. Автореферат дисс. д-ра филос. наук. – Екатеринбург 2001. – С. 4. Також дивись: Блох Э. Тюбингенское введение в философию / Пер. с нем. Т.Ю. Быстровой, С.Е. Вершинина, Д.И. Криушова. – Екатеринбург, 1997.

34) Принципово порівняй: E. Fromm, *Die Furcht vor der Freiheit*, 15. Aufl., München 2010.

Примітки перекладача:

а) Це переклад однойменного параграфу з наступної праці: Thiergen Peter, *Aufrechter Gang und liegendes Sein. Zu einem deutsch-russischen Kontrastbild*, München 2010, 99 S.

б) від грецьких слів «τροσκύνησις» та «τροσκύνω» – поклоніння, уклін до землі з цілуванням ноги володаря, який практикувався на Давньому Сході, особливо у Давній Персії.

в) від латинського слова «ordo» – порядок, шеренга, стан.

г) від латинського виразу «princeps legibus solutus est» – правитель не підкоряється законам (правитель звільнений від дії законів).

д) Згідно з античною міфологією, сутністю грецького бога Аполлона вважались форма та порядок (раціональність), натомість для бога Діонісія характерними були творчий порив та хаотичність (іраціональність). Протиставлення «аполлонівського» та «діонісійського» елементів використовували у своїх творах різні філософи, зокрема Ф. В. Й. Шеллінг у праці «Філософія міфології» (1842), Ф. Ніцше у творі «Народження трагедії з духу музики» (1872).

Bei dieser Gelegenheit bedankt sich der Übersetzer bei dem Herrn Prof. Dr. Peter Thiergen für die Einladungen mit den Vorträgen nach Bamberg und Neapel sowie für die allseitige Unterstützung während meiner Forschungsaufenthalte in Deutschland.

З німецької переклав Володимир Абашинік